

XX
X
X
X
X
X
X
X
X
X
X
XX

- सौंदर्यविषयक तत्त्वज्ञान -
=====

सौंदर्यविषयक तत्त्वज्ञान

या जगात मानवी मनाला आनंद देणा-या अनेक गोष्टी आहेत. कोपाला पैशाने आनंद मिळेल, तर कोपाला सत्तेने, कोपाला पैसा दान करतांना आनंद वाटेल, तर कोपाला साठविण्यात, कोपाला बंधनांत आनंद वाटेल तर कोपाला मुक्तपणे हिंडण्यात, कोपाला संतारात आनंद वाटेल, तर कोपाला संतारविन्मुख होण्यात. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास आनंद ही गोष्ट व्यक्तितापेक्ष आहे. आनंदाच्या प्रत्येकाच्या कल्पना वेगवेगळ्या असतात, त्यामुळे एका व्यक्तीला ज्यामध्ये आनंद वाटेल त्याच गोष्टीमध्ये दुसऱ्या व्यक्तीला आनंद वाटेल असे निश्चितपणे सांगता येत नाही. कारण व्यक्ती तितक्या प्रकृती असतात. पण ज्या गोष्टीमध्ये सर्वांनाच आनंद मिळतो अशी जगामध्ये स्कच गोष्ट आहे आणि ती म्हणजे सौंदर्य. सौंदर्य हे वरील सर्व गोष्टीला अपवाद आहे. सौंदर्य मग ते निसर्गातील असो, स्त्रीचे असो, पुरुषाचे असो, लहान मुलाचे असो वा पशु, पक्षी, प्राणी वा कीटक यांचे असो, या सौंदर्याने मोहित न होणारी व्यक्ती विरळच. या सौंदर्यामध्ये मानवी दुःखाला क्षणभर कां होईना फुंकर घालून त्याला आनंद मिळवून देण्याचे सामर्थ्य आहे. माणसाच्या रूक्ष जीवनांत हिरवळ निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आहे.

सर्वसामान्य माणसांना मोहित करणारे हे सौंदर्य सदैवदशिल कविमनाला आणि त्यातही कालिदासासारख्या प्रतिभावान कविमनाला किती बरे मोहित करत असले ? याची कल्पनाच केलेली बरी. निसर्गातील या सर्व सौंदर्यांनी कालिदासाला अक्षरशः वेडे केले आहे. ते सौंदर्य त्याने आपल्या नजरेने पिऊन टाकलेले आहे. मनातल्या अंर्तमनात साठविले आहे. आणि ते शब्दात व्यक्त करण्याचे जबरदस्त सामर्थ्यही त्याच्याजवळ निश्चितच आहे, हे त्याच्या ग्रंथातील विविध सौंदर्यांची वर्णने वाचल्यावर निश्चितपणे आपल्याला समजू शकेल. निसर्गातील या सौंदर्याची रसभरित वर्णने त्याने

आपल्या ग्रंथात केलेली दिसून येतात. ऋतु, = सर्व ऋतुंचे, कुमार-वसन्त, विक्रमो, व मेघ-वर्षा. शंकाकुं-ग्रीष्म व रघु- सर्व ऋतुंचे.

निसर्ग सौंदर्याप्रमाणे कालिदास स्त्री सौंदर्याचाही भोक्ता होता. त्याच्या कोपत्याही नाटकातील वा काव्यातील नायिका असो, ती मालविकाग्निमित्रम् मधील मालविका असो वा विक्रमोर्क्षणीयम् मधील उर्वशी, अभिज्ञान शाकुंतलातील शकुंतला असो वा मेघदूतातील यक्षपत्नी, कुमारसंभवातील पार्वती असो वा रघुवंशातील अजपत्नी इंद्रुमती, या सर्व नायिका अप्रतिम लावण्याने युक्त आहेत. सौंदर्याच्या बाबतीत त्या "एकमेवाद्वितीय" अशा आहेत. यांच्या प्रत्येक अवयवातून क्लिप्तपारे सौंदर्य रसिक अशा कविमनाने टिपले आहे, आणि या सौंदर्याने रसिकांना मोहित केले आहे.

तसेच पुरुषांच्या मर्दानी सौंदर्याचे व लहान मुलांच्या लोभसवाण्या सौंदर्याचे वर्णनही तुरळक प्रमाणांत कवीने केले आहे. त्याची प्रत्येक नायिका जशी अलौकिक रूपसंपदा लाभलेली आहे. त्याप्रमाणे त्याचा प्रत्येक नायकही पराक्रम, बुद्धिमत्ता, इ. गुणांबरोबरच प्रथम देखणा आहे.

तेव्हा, निसर्गाचे मनाला हरवून टाकणारे सौंदर्य, स्त्रीचे मनाला मोहविणारे सौंदर्य, पुरुषांचे मर्दानी सौंदर्य आणि लहान मुलांचे लोभसवाणे सौंदर्य या सौंदर्यांच्या विविध छटांचे वर्णन कालिदासाच्या जवळ जवळ सर्वच ग्रंथात विपुल प्रमाणांत सापडते.

या सर्व सौंदर्याने कालिदासाला मोहिनी टाकलेली असली तरी कालिदास त्यामध्ये आंधळेपणाने फसलेला नाही. त्याच्या तत्त्वज्ञ वृत्तीने तेथेही त्याला स्वस्थ बसू दिलेले नाही. या सौंदर्यांचेही त्याने तात्त्विक दृष्ट्या अवलोकन केलेले आहे, आणि या सौंदर्यांची मूलतत्त्वे शोधून काढण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे, आणि त्याबद्दलची आपली मते त्याने सूत्रबद्ध केली आहेत.

कालिदासाच्या मते नैसर्गिक सौंदर्य हेच खरे सौंदर्य. कारण कृत्रिम रीतीने म्हणजेच सौंदर्य प्रसाधन इ. च्या साहाय्याने माणसाला उत्तरे सौंदर्य आपता येते. पण ते किती काळ, तर कांही थोड्या वेळापुरते. ते सौंदर्य शाश्वतही नसते व सर्वच अवस्थामध्ये ही व्यक्ती सुंदर दिसत नाही. पण नैसर्गिक सौंदर्याचे असे नाही. याबाबतीत तो एक विधान करतो की -

अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषापाम् ऽ अभि. शां. ६
- "सुंदर माणसं कोपत्याही अवस्थेत मोहकच दिसतात."

शकुंतलेच्या विरहामुळे खिन्न झालेल्या राजाकडे पाहून आणि त्याही अवस्थेमध्ये दिसणारे त्याचे देखणे रूप पाहून कञ्चुकीने काढलेले उद्गार हे नैसर्गिक सौंदर्याचीच महती गाणारे आहेत. कालिदासाच्या मते "सौंदर्य" असणे ही निसर्गदत्त देणगी आहे व ही देणगी ज्यांना लाभलेली आहे अशा व्यक्ती सुखांत असोत वा दुःखात, मालंकृत असोत वा निरलंकृत, घरात असोत वा बाहेर त्या कोपत्याही क्षणी सुंदरच दिसतात.

आपल्या याच तत्वाचा पुनरुच्चार "कुमारसंभवा"मध्ये पार्वतीच्या सौंदर्याचे वर्णन करत असतांना कवि करतो. पार्वती ही अलौकिक रूपसंपदा लाभलेली हिमालयाची कन्या. तिच्या सौंदर्याचे वर्णन तो पुढील श्लोकांत करतो -

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्येन

यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृष्टा प्रयत्नाद्

स्कथसौंदर्यदिदृक्षयेव ।। कुमार १/५०

असे जगातील सर्व सौंदर्य जिच्यामध्ये स्कवटले आहे अशी पार्वती ही पित्याच्या घरी शेषवर्षात लोळत असतांना जितकी सुंदर दिसत होती, तितकीच सुंदर ती शंकराच्या प्राप्तीसाठी करीत असलेल्या तपश्चर्येच्या वेळी दिसत होती. असे कालिदास पुढे म्हणतो -

यथा प्रतिधैर्मधुरं शिरोरुहै :

जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।

न षट्पदश्रेणिभिरेव पंकजं

सौवलासंगमपि प्रकाशते ।। कुमार ५/९

- पार्वतीचे मुख पुलांनी शृंगारलेल्या केसांनी जसे सुंदर दिसत असे तसेच तपश्चर्येच्या वेळी जटेमुळे सुंदर दिसत होते. कारण कमळ भ्रमराच्या समुहामुळेच केवळ सुंदर दिसत नाही, परंतु शेवाळ्याच्या संपर्कानेही ते तितकेच सुंदर दिसते, जसे भ्रमराच्या समुहामुळे दिसते.

थोडक्यांत कालिदासाला हीच गोष्ट प्रतिपादित करावयाची आहे की, ख-या सौंदर्याला बाह्य अवडंबराची आवश्यकता नसते तर मूळचे सौंदर्य कोपत्याही अवस्थेत आणि कुठेही छुनूच दिसते.

हेच आपले मत "अभिज्ञान शाकुंतलम्" या नाटकांत शाकुंतलेच्या सौंदर्याचे वर्णन करतानाही कालिदास स्पष्टपणे मांडतो, त्या संदर्भातील श्लोक असा -

तरस्त्रिजमनुविधुदं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिक मनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।। अभि. शां. १/२०

- कमळ शेवाळांत गुरफटलेले असले तरी मोहक दिसते, चंद्राचा कलंक मलिन असून देखील त्याचं सौंदर्य वाढवितो, ही सुकुमार बाला वल्कलानं सुधदा अधिक मनोहर दिसत आहे. ज्याचं रूप गोड आहे अशांना काय बरे शोभून दिसत नाही ?

म्हजेच "जातीच्या सुंदराला सर्व कांही शोभते" हीच गोष्ट कालिदासाला याठिकाणी प्रतिपादित करावयाची आहे. उपमेच्या बाबतीत कालिदासाचा हात धरणारा दुसरा कवि जसा संस्कृतात सापडणार नाही,

त्याचप्रमाणे “अर्थांतरन्यास” या अलंकाराच्या बाबतीतही त्याचे निरपवाद श्रेष्ठत्व आपल्याला सर्वत्र दिसून येते. “अर्थान्तरन्यास” या अलंकाराची व्याख्याच अशी आहे की,

“सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः -”

म्हणजे जेथे एखादे सामान्य अगर विशेष विधान विशेष अगर सामान्य विधानाने समर्थन केले जाते तो अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा. आणि कालिदासाच्या शैलीचे वैशिष्ट्यही नेमके हेच आहे. निसर्गातील वा आजुबाजुला दिसणारी कोणतीही घटना असो, कालिदास ती नुसती पाहता नाही तर त्याचे मनन आणि त्यावर चिंतन तो करतो, आणि त्यातून एखादे शाश्वत तत्त्व तो शोधून काढतो. या त्याच्या वैशिष्ट्यामुळे त्याला “तत्त्वज्ञ कालिदास” म्हणजे योग्य ठरते.

“जातीच्या सुंदराला [सुंदर व्यक्तीला] कांहींही शोभते” हे आपले मत कालिदासाने अनेक उदाहरणांच्याद्वारा सिद्ध केले आहे. पण त्याचबरोबर आपखीही एक गोष्ट त्याने प्रतिपादित केली आहे, आणि ती म्हणजे, हे नैसर्गिक सौंदर्य खुलविषा-या इतर गोष्टी त्याच्या संपर्कात आल्या तर हे मूळचे सौंदर्य अधिकच खून दिसते. जपू दुधांत साखर पडते. ही गोष्ट पुढील उदाहरणाद्वारा कालिदासाने व्यक्त केली आहे. हे वर्णन आहे कुश राजासमवेत जलविहार करणा-या स्त्रियांच्या सौंदर्याचे, या सौंदर्याचे वर्णन करीत असतांना कालिदास म्हणतो की -

“प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूरवम् ॥
[रघु- १६/६९] - मोती अगोदरच नयनमनोहर असतात, त्यांना तेजस्वी अशा इन्द्रनील मण्याची जोड मिळाल्यावर काय सांगावे ?

म्हणजेच मूळांतील सौंदर्य कधीही लपत नाही हे जरी खरे असले तरी पार्श्वभूमीलाही अखेर महत्त्व आहेच. अशी सुंदर पार्श्वभूमी मिळाली तर

मूढच्या सौंदर्यात भर पडण्यास वेळ लागत नाही. शेवटी मापसाच्या नीट-नेटकेपणाला, राहणीमानाला कांही अर्थ असतोच की, मूढच्या सौंदर्याबरोबर याही गोष्टींची मापसाला आवश्यकता असते. यामुळे मापसाच्या सौंदर्यात भरच पडते. हिरा मुळातच तेजस्वी असता तरी त्याला सोन्याचे कोंदप लाभले असता त्याचे सौंदर्य द्विगुणित होते यात शंका नाही.

आता या सौंदर्याबद्दल आपण मनांत विचार करू लागलो, तर आपल्या मनांत असा प्रश्न निर्माण होतो की, सौंदर्य म्हणजे नेमके काय ? आणि हे सौंदर्य नेमके कशांत असते ? कारण सौंदर्याचे बाबतीत मानवजातीत अनेक प्रकार संभवतात. कांही व्यक्ती स्वर्गसुंदर असूनही, त्यांचा प्रत्येक अवयव रेखीव असूनही मनाला मोहवीत नाहीत. किंबहुना अत्यंत रेखीवपणा हा सुध्दा कांही वेळेला सौंदर्यात न्यूनता निर्माण करतो. याउलट कांही व्यक्ती फारशा रेखीव नसताना सुध्दा त्या स्वर्ग्ये मन वेधून घेतात. असे कां ? मग सौंदर्य हे अवयवांत असते का व्यक्तिमत्त्वांत ? असा प्रश्न आपल्या मनांत निर्माण होतो. खादी व्यक्ती ही फारशी सुंदर नसतानाही आपल्या स्वभावाने, वागण्याने सर्वांना आपलेसे करते आणि त्यामुळे ती सुंदर वाटू लागते. उलट खादी व्यक्ती सुंदर असूनही दुष्ट असेल तर ती आपल्याला नकोशी होऊ लागते. म्हणूनच असा प्रश्न निर्माण होतो की, या सौंदर्याच्या बाबतीत नेमका कोणता निकष लावायचा ?

याबाबतीत कालिदासाने मांडलेला विचार हा पटण्यासारखा आहे. त्याने स्त्रियांच्या रेखीव अवयवांची रसभरित वर्णने केली आहेत. त्यांच्या सर्व नायिका सुंदरही आहेत, सर्वासुंदरही आहेत, आणि त्यांच्या या सौंदर्यामुळे त्या नायिकांचे आकर्षण बनलेल्या आहेत. म्हणूनच मालविकाग्नि-मित्रम् नाटकांत मालविकेच्या नुसत्या चित्राकडे पाहिल्यावर अग्निमित्र राजा तिच्याबद्दल ही कोप ? असा प्रश्न विचारतो. कारण

नन्वाकृतिविशेषेच्चादरः पदं करोति । मालविका. १

- “ विशेष रूप असलेल्याबद्दल आदर उत्पन्न होतोच. ”

सखादी व्यक्ती ही प्रथमदर्शनी पाहिल्यावर तिच्या इतर गुणांविषयी माहिती नसल्यामुळे तिचे अवयवातील सौंदर्य हेच मनाला प्रथम आकर्षित करते आणि अशा व्यक्तीविषयी आपल्याला आदर वाटतो. पण हा आदर कायम टिकण्यासाठी त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्वही चांगले असावे लागते हे ही तितकंच खरे. ते जर चांगले नसेल तर ती व्यक्ती मनांतून उतरते. उलट आपला मनुष्य सहवासाने सुंदर वाटू लागतो. मग तो मुळांत सुंदर नसला तरी चालेल.

“सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति । [अभि. शां. २] - दुष्यन्त.

- “आपलं मापूस सर्वांनाच सुंदर दिसत असते.” असे कालिदास म्हणतो. दुष्यन्त राजाच्या द्वारा सौंदर्याचे हे तत्त्वच कालिदासाने उलगडून दाखविले आहे. म्हणजेच केवळ अवयवांतील सौंदर्य हाच कांही सौंदर्याच्या बाबतीत निकष ठरत नसून त्या व्यक्तीमध्ये असणारे गुण हे ही सौंदर्याचा निकष होतात. सहवासा-मुळे हे गुण आपल्या निदर्शनास येतात. त्यामुळे आपली व्यक्ती आपल्याला सुंदर दिसते. म्हणजेच सौंदर्य हे गुणावरही अवलंबून असते. दुष्यन्त राजा कण्वमुनींच्या आश्रमातील शकुंतलेच्या सौंदर्याविषयी बोलत असतांना, त्याच्या मित्राला विदूषकाला ते बोलणे आपल्या मित्राविषयी म्हणजेच दुष्यन्त राजा-विषयी वाटते. यावर राजाने सौंदर्याच्या बाबतीत विदूषकाला सांगितलेले हे तत्त्वज्ञान हे जगांत आपल्याला सर्वत्र आणि पावलोपावली दिसून येते. जगांत आपल्याला अनेक विजोड जोडया दिसून येतात. त्यांच्यामध्ये परस्परांत प्रेम असण्याचे कारण हेच होय. प्रत्येक आईला आपलं मुलं सुंदर दिसतं, याचं कारण हेच की, आपलं मूल सर्वांनाच सुंदर दिसतं. सौंदर्याची ही साधी, सरळ, सोपी व्याख्या सर्वांनाच पटण्यासारखी आहे. कारण व्यक्ती तितक्या प्रकृती असल्यामुळे प्रत्येकांच्या दृष्टीकोनातून सौंदर्याची व्याख्या वेगळी होऊ शकते. प्रत्येक व्यक्तीची आवड वेगळ्याच गोष्टींत असते. पण

सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति । अभि. शां. २

ही व्याख्या मात्र सर्वांनाच पटण्यासारखी आहे हे निश्चित.

या सौंदर्याच्या बाबतीत कालिदासाने आपली एक गोष्ट सांगितली आहे. ती म्हणजे -

"न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ।" [कुमार-५/४५]

- "रत्नाचा शोध घेत रत्नपारखी घेतात, रत्न त्यांना शोधण्यास कधीच जागचे हालत नाही. "

याचा अर्थच असा की सौंदर्य हे कधी कोणाचा शोध घेत फिरत नसते. ते कोणाची याचना करीत नाही. तर सौंदर्याचा शोध घेत मापते घेतात. ज्याप्रमाणे फुलांचा सुगंध नको म्हटले तरी दरवळतोच, तद्वत् सौंदर्याची कीर्तीही आपोआपच पसरत असते. दमयंतीच्या आणि नल राजाच्या सौंदर्याची कीर्ती केवळ ऐकूनच, परस्परांना न पाहताही त्यांनी एकमेकांवर प्रेम केले होते. याचा अर्थच असा की सौंदर्याची कीर्ती आपोआपच दूरवर पसरते, आणि त्यामुळे त्याला आकर्षित होऊन लोक लोहचुंबकासारखे त्याच्याकडे आकर्षित होतात. या सर्व कारणामुळे वैष्णवारी शंकर पार्वतीला म्हणतो की, तू ही स्वटी घोर तपश्चर्या कशासाठी आरंभली आहेस. जर पति मिळविण्यासाठी तू तप करीत असशील तर ते एकदम थांबव. कारण तुझ्या सौंदर्याची ख्याती ऐकून लोकच तुझा शोध घेत येतील.

या सौंदर्याचा वापरही वेगवेगळ्या कारणासाठी करणारी मापते या समाजात आहेत. कांही दुष्ट, दुर्वर्तनी स्त्रिया वा पुंस्व या सौंदर्याचा उपयोग दुस-या व्यक्तींना मोहांत पाडण्यासाठी करतात, आपली स्वार्थ साधण्यासाठी करतात, तर कांही व्यक्ती दुस-यांना मोहातच पाडून खादे रहस्य शोधून काढण्यासाठी या सौंदर्याचा वापर करतात. पण या सर्वसामान्यांच्या पेक्षा जराशा वेगळ्या प्रकारच्या व्यक्ती असतात. याबाबतीत कालिदास स्त्रियांच्या संदर्भात एक विधान करतो, ते म्हणजे -

"प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता [कुमार -५/१]

- "आपल्या प्रियतमाला प्राप्त करणे हेच सौंदर्याचे फळ आहे." अशा या प्रियतमा हरप्रयत्नांनी आपल्या प्रियकराला स्वतःच्या सौंदर्याच्या बळांवर आपलेसे करण्याचा प्रयत्न करतात. तेच त्याच्या सौंदर्याचे फलित आहे.

पण या सौंदर्याच्या बळावरच भगवान् शंकराना जिंकू पाहणारी पार्वती या बाबतीत अपयशी ठरली. भगवान् शंकरांच्या तपश्चर्येसमोर आणि निग्रही स्वभावासमोर तिचे सौंदर्य निष्प्रभ ठरले. म्हणूनच स्वतःच्या सौंदर्याचा तिरस्कार करून त्यांना प्राप्त करण्यासाठी तिने कठोर तपश्चर्या आरंभिली, परंतु भगवान् शंकरांसारखी व्यक्ती विरळाच. सर्वसामान्य व्यक्ती सौंदर्याकडे प्रथमदर्शनी कां होईना पण आकर्षित होतात.

या सौंदर्याच्या विषयी एक प्रकारचा विश्वास कालिदासाने व्यक्त केला आहे. अर्थात तो कितपत खरा आहे हे ज्याचे त्याने आपल्या अनुभवा-वरून ठरवावयाचे आहे. पण या बाबतीत कालिदास आपले मत पुढील श्लोकांत सांगतो की -

यदुच्यते पार्वति । पापवृत्तये,
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने,
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ कुमार ५/३६.

- “ हे पार्वती ! सौंदर्य हे पापाचरणासाठी नसते. असे जे जुन्या लोकांचे म्हणणे आहे ते तुझ्या बाबतीत पूर्ण सत्य आहे, कारण की, हे सुंदरी, तुझे हे सुंदर आचरण, तपस्वी लोकांच्यासाठी सुध्दा उपदेश देणारे बनले आहे.” पार्वतीच्या तपश्चर्येची परीक्षा पाहण्यासाठी आलेल्या वेष्टारी भगवान् शंकराने तिला तपश्चर्येचे कारण विचारले व पुढे लगेच तिच्या सौंदर्याच्या बाबतीत असा विश्वास व्यक्त केला की, तुझी ही तपश्चर्या यांगल्या कारणासाठीच सुरु असणार. म्हणजे “यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” हे तत्त्वच कालिदासाला याठिकाणी सांगावयाचे आहे.

अर्थात हे तत्त्व वास्तवांत कितपत सत्य आहे हे सांगणे अवघड आहे. कारण याच सौंदर्याच्या आधारे व्यभिचार करणा-या व्यक्ती आपण सर्वत्र

पाहतो. त्यामुळे सर्वांच्या बाबतीत असे विधान करणे धाड्याचे ठरेल.
हां ऽ पार्वतीच्या बाबतीत मात्र ते पूर्णतः सत्य आहे.

अशा रीतीने कालिदासाने आपल्या सौंदर्यान्वेषणी वृत्तीमधून
सौंदर्याच्या बाबतीत कांही तत्त्वे शोधून काढली आहेत. त्यामधूनही
तो तत्त्वज्ञ आहे हेच सिद्ध होते.

SHIVAJI UNIVERSITY
LIBRARY
KOLHAPUR

